

toe. De introductie van het landsheerlijk gezag in 1498, het eerste thema van de bundel, wordt vervolgens met twee artikelen afgerond. Paul Baks werpt nieuw licht op de mislukte dynastieke politiek van de Saksische hertogen. Martha Kist legt tot slot via Jancko Douwama's strijd tegen het centralisme een duidelijke verbinding met de Opstand. De leemte van het Habsburgse intermezzo in de bundel wordt hiermee echter niet onzichtbaar. Enigszins ongelukkig is verder Kists gebruik van de term 'jubileumjaar' voor het gegeven dat Jancko Douwama 475 jaar vóór 1998 is gevangengezet.

Zes andere auteurs bespreken diverse aspecten van de Friese staatsvorming tijdens de Republiek, volgens de redactie gecentreerd rond het uitbreken van de Opstand en de totstandkoming van het stemreglement in 1640. Wat betreft 1580 geldt dit inderdaad voor de bijdrage over de eerste Friese president van het Hof van Friesland, Hessel Aysma (Onno Hellinga); in mindere mate voor het artikel over de verhouding tussen kerk en staat (W. Bergsma), dat handelt over de problemen van de bevoorrechte gereformeerde minderheid. Bergsma neemt slechts gedeeltelijk afstand van de theoloog H. H. Kuyper, die meent dat de gereformeerden *altijd* een minderheid zijn gebleven. Dat was in de achttiende eeuw al niet meer het geval en bij de godsdienststelling van 1809 bleek inmiddels 55,5 % in Nederland hervormd te zijn; in *Fryslân* zelfs 81,8%.

Het derde breukvlak, 1640, staat in het teken van de Friese politieke cultuur, met een diepgaande beschouwing over de plaats van de adel binnen het politieke bestel (Yme Kuiper) en een mooi verhaal over Willem Frederiks benoeming als stadhouder (Luuc Kooijmans). Overkoepelend qua periode zijn daarentegen de bijdragen over de opvallende economische expansie (Jan de Vries) en de staatkundige positie van *Fryslân* in de Republiek (A.Th. van Deursen). Wel houdt Van Deursen zich strikt aan het eindjaar 1650. Met bijvoorbeeld de Friese kritiek op het veranderen van de gebedsformulieren door Holland in 1662 had hij echter zijn conclusies zowel iets kunnen nuanceren als verder onderbouwen. Gezamenlijk bieden ook de laatste zes thematisch-exemplarische bijdragen zicht op het centrale onderwerp. De eerste helft van de bundel vertoont echter meer eenheid. Het fraai geïllustreerde *Fryslân, staat en macht* is niettemin als geheel een boek van bovenregionaal belang, bestemd voor allen die geïnteresseerd zijn in het staatsvormingsproces.

J. W. Koopmans

J. van Gerwen, M. H. D. van Leeuwen, ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam: Nederlands economisch historisch archief, Den Haag: Verbond van verzekeraars, 1998, 1059 blz., f69,90, ISBN 90 5742 016 3).

We hebben hier een volumineuze bundel met veertig bijdragen. Deze omvang is echter gemakkelijk te verklaren. Samenstellers en auteurs hebben immers op zich genomen om het gehele, zeer brede terrein van zekerheidsarrangementen in Nederland over een groot aantal eeuwen in kaart te brengen. Breed is het terrein, omdat de menselijke behoeften aan risico-afdekking uitgebreid en divers zijn. Voorzieningen als bliksemafleiders en vaccinaties vallen er ook onder. Wijselijk — en dat is al meer dan genoeg — hebben de samenstellers zich beperkt tot risico's van leven en schade: van ziekte en invaliditeit, van de levenscyclus (onder meer vanwege kindertal en ouderdom), van inkomen en vermogen (werkloosheid of verlies of beschadiging van productiemiddelen zoals door brand en veepest). Daarmee hebben we de kant van degenen die behoefte hebben aan een risico-afdekking genoemd. Aan de aanbodzijde, de risico-arrangementen, is het boek even breed. Er verschijnen zowel sociale regelingen van particuliere, kerkelij-

ke en publieke zijde als privaat-commercieel aanbod. Voor de oudere perioden omvatten deze regelingen de armenzorg, beroepsgebonden onderlinges (gilden- en knechtsfondsen, begrafenissen en weduwenfondsen), levensverzekeringen, brandverzekeringen, scheepvaart- en transportverzekeringen, overheid en verzekeringswezen en de opkomende actuariële theorie. Voor de negentiende eeuw voegen zich daarbij fabrieks- en bedrijfstakfondsen, schadeverzekering en sparen en voor de periode sinds 1890 de moderne sociale zekerheid, collectieve pensioenregelingen, de regelingen voor ziekten en gezondheidszorg en beleggingen van levensverzekeraars. Op het eerste gezicht wat onverwacht maar toch relevant vindt de lezer voor alle perioden nog bijdragen over familiale hulp en burenhulp en, voor de periode 1500-1800, het fenomeen van de zogenaamde 'vriendschappen' als vorm van onderlinge steun.

Ik geef deze opsomming niet slechts teneinde recht te doen aan de rijkdom van de bundel, maar ook en meer nog om de brede definitieve basis te laten zien waarop het boek berust. Deze wijze van definiëren maakt het mogelijk om zicht te krijgen op de wijze waarop het hele, complexe palet van traditionele vormen door de nieuwere en nieuwste periode zich heeft ontwikkeld. Deze veranderingen in de vormen van risico-afdekking houden verband met de vaak fundamentele wijzigingen in de maatschappelijke en menselijke condities door de eeuwen heen en impliceren tevens vaak innovaties. Een dergelijke definitieve breedte maakt het ook mogelijk te tonen, hoe private en publieke arrangementen naast elkaar bestaan als complementen maar ook als (potentiële) remplaceanten. Zo heeft de vanzelfsprekendheid van onze eigen naoorlogse publieke verzorgingsstaat — overigens met historische wortels en voorbodes tot in de negentiende eeuw — bij het naderen van de eenentwintigste eeuw plaatsgemaakt voor herwaarderingen van de verhouding publiek-privaat. Waarom familie- en burenhulp en 'vriendschappen' erbij zijn betrokken, moge nu duidelijk zijn: ook die behoren immers tot het totaalpaatroon van voorzieningen die elkaar aanvullen en die in de loop van de geschiedenis inwisselbaar zijn gebleken.

Van het aantal bladzijden dat de veertig bijdragen in beslag nemen, heeft 53% betrekking op de periode 1890-heden. Deze verdeling maakt het mogelijk om, zonder de vier eeuwen daarvoor te laten lijden aan onderbedeling, adequaat licht te werpen op de historisch zo bijzondere ontwikkelingsdynamiek van de twintigste eeuw. De grenzen tussen private en publieke arrangementen zijn bepaald niet altijd duidelijk te trekken, maar de private sector domineert als percentage van het totaal aantal bladzijden evident. Waarom dat zo is, wordt door de samenstellers niet uitgelegd. Speciaal de sociale zekerheid van de twintigste eeuw komt er zo relatief wat karig vanaf. Deze vindt echter ruimschoots compensatie in het boek van J. M. Roebroeks en M. Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds' . Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* ('s-Gravenhage, 1998). Dit boek en de hier besproken bundel bevinden zich in de sinds enkele jaren wassende vloed van publicaties over sociale en private zekerheidsarrangementen, de bedrijfsgeschiedenissen van verzekeringsbedrijven niet te vergeten. Gelukkig is ook het gelijktijdig verschijnen van deze twee publicaties vanwege hun zeer uitgebreide bibliografieën. Naar mijn stellige indruk kan ook de gevorderde onderzoeker op deze terreinen zich veel bibliografisch zoek- en spitwerk besparen.

Het is onmogelijk hier ook maar bij benadering de bijdragen van alle auteurs te becommentariëren. Daarom hier enkele meer algemene aantekeningen. Doel van de bijdragen is primair om overzichten te bieden. Voor het merendeel registreren zij daarmee bestaande kennis en inzicht. Dit neemt niet weg dat in diverse bijdragen ook naar bronnen verwezen wordt. Er ligt een overwegende nadruk op de 'aanbodzijde': de instellingen die voorzieningen organiseren en aanbieden; regelingen, wetgeving en overheidsbemoediging; de soorten onderstand of uitkering en de hoogte ervan; aantallen instellingen die de voorzieningen aanbieden; aantallen ondersteunden c.q. uitkeringsgerechtigden; de financiële aspecten van de openbare en private instellingen.

De vraagzijde, de behoefte aan onderstand of uitkering en de effecten ervan, komt veel minder aan de orde, eigenlijk alleen bij takken van commerciële verzekering. Bepaalde factoren van economische, sociale, politieke en culturele aard hebben ervoor gezorgd dat historische vormen van zekerheid met bijbehorende instituties hebben plaatsgemaakt voor andere. Dat betreft zeker niet in het minst de nieuwe voorzieningen in de twintigste eeuw. Deze factoren liggen ten dele aan de vraagzijde — bijvoorbeeld de ontwikkeling van fabrieksindustriële verhoudingen, verstedelijking en verjonging dan wel veroudering van de bevolking — en ten dele op het politieke en ideologische vlak, onder meer de vrees voor het opkomende socialisme en de principiële discussies over staatsinvloed, subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Over deze factoren en achtergronden lezen we in de bundel, voorbijgaande of beknopte aanduidingen daargelaten, eigenlijk niet veel. Daardoor en doordat de vele vormen en aspecten door aparte auteurs in afzonderlijke bijdragen zijn behandeld, geeft de bundel als geheel geen echte analyse van de onderlinge samenhang — de complementariteiten — en de overgangen tussen de diverse zekerheidsvoorzieningen.

Deze aantekeningen willen geen afbreuk doen aan de kwaliteit van de bundel, maar slechts aangeven, wat de lezer wel en niet kan verwachten als hij het boek ter hand neemt. De bundel zal nog geruime tijd kunnen dienen als gids door de veelheid en complexiteit van de zekerheidsregelingen alsmede als richtingwijzer voor toekomstig onderzoek.

A. C. A. M. Bots

C. Blankestijn, *Kerkvoogden in verzet. De Leersumsche Quaestie 1920-1940* (Dissertatie Nijmegen 1998; Zoetermeer: Boekencentrum, 1998, xii + 227 blz., f29,90, ISBN 90 239 0440 0); C. Blankestijn, *God in Leersum. Van 'Gereformeerde Kerk' naar Hervormde Gemeente 1699-1999* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 160 blz., f29,90, ISBN 90 239 0488 6).

De Nederlandse Hervormde Kerk maakt vanouds onderscheid tussen de geestelijke leiding van gemeenten door kerkenraden en het beheer van fondsen en goederen door kerkvoogdijen. Laatstgenoemde publieke colleges behielden na de scheiding van kerk en staat in 1796 hun aparte status en lokale autonomie. Wel werd voortdurend gestreefd naar uniforme regelgeving op landelijk niveau en naar integratie met plaatselijke kerkenraden, maar tot op de huidige dag hebben niet alle kerkvoogdijen zich aan de hervormde kerkorde aangepast.

In de loop der tijd gaf dit aanleiding tot tal van conflicten. Zo protesteerden vanaf 1919 vele kerkvoogdijen met 'vrij beheer' tegen een synodaal reglement op de predikantstractementen. In twee gemeenten moest de rechter eraan te pas komen, in beide gevallen met een gunstige afloop voor het landelijke kerkverband (Ouddorp 1928/1931, Leersum 1935).

De kwestie in Leersum was wel heel bizar, omdat de hervormde gemeente hier veertien jaar lang vacant bleef. Kerkvoogdij en kerkenraad beantwoordden het synodaal beroepingsverbod met de aanstelling van catechiseermeester Pieter van Dijk als 'pastoriebewaarder', die al die tijd bijna alle taken van een predikant vervulde. Na de rechterlijke uitspraak scheidde de verliezende groep zich af om later een oud-gereformeerde gemeente te vormen.

Aan deze lokale kerkstrijd is nu een studie gewijd door een oud-Leersummer die (blijkens het 'ten geleide' van de promotor en het *curriculum vitae* achterin het boek) de twist in zijn jeugd heeft meegemaakt. Behalve op bronnen als kerkelijke archivalia en kranten baseert hij zich op een aantal volledig opgenomen interviews met andere bejaarde getuigen. Zijn eigen eventuele 'autobiografische' inbreng wordt ten onrechte niet verantwoord. Zonder enige bronvermelding wordt het godsdienstig gezinsleven en de wereldmijding onder Leersumse hervormden rond 1930 beschreven (20-21, 24-25).